

М. П. КУЧЕРА

ПРО ОДИН КОНСТРУКТИВНИЙ ТИП ДАВНЬОРУСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Дослідження давньоруських укріплень на території УРСР розпочато ще у дореволюційний час, але основні відомості про їх будову, зокрема у Середньому Подніпров'ї, одержані в радянський період, насамперед в післявоєнні роки. Археологічні відомості про конструкцію давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї підсумовано у 1947—1950 рр. В. Й. Довженком¹ і у 1956 р.— П. О. Раппопорт². За останнє десятиліття масштаби розкопок давньоруських городищ, в тому числі залишків їх оборонних споруд—валів та ровів, значно зросли. Одержані матеріали доповнюють характеристику давньоруських укріплень цілим рядом нових фактів.

Як відомо, основний компонент укріплень городищ—вали, які бувають насипані з землі чи мають всередині ще дерев'яні зруби. Останні утворюють у валу один чи кілька рядів, що прилягають один до одного і оточують все городище, з розривом лише на в'їзді. В одних випадках зруби наповнювали землею (лесом, піском, глиною тощо), яку викидали з рову під час його копання. Цією ж землею присипали зруби з зовнішньої і внутрішньої сторін, що утворювало схили валу. Нерідко при наявності у валах двох і більше рядів зрубів внутрішній ряд, що оточував безпосередньо площу городища, залишався пустотілим. У валах з одним рядом зрубів останні бувають як пустотілі, так і засипані землею. В археологічній літературі засипані зруби одержали давньоруську назву «городні», а пустотілі — «кліті».

У спеціальній літературі поширена думка про те, що на переважній більшості давньоруських городищ існують земляні вали без будь-яких дерев'яних конструкцій³. Насправді ж така думка є хибною, особливо у тих випадках, що стосуються укріплень з пустотілими зрубами. В даній статті ми зупинимось на найменш вивченому і разом з тим найпоширенішому типу давньоруських укріплень з пустотілими зрубами—клітями.

Насамперед відзначимо, що археологічне вивчення укріплень з пустотілими зрубами ускладнюється дуже поганим станом їх збереже-

¹ В. Й. Довженок. Будова міських укріплень в Київській Русі. — Вісник АН УРСР, № 7. К., 1947, стор. 47—58; його ж. Військова справа в Київській Русі. К., 1950, стор. 48—54.

² П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — МИА, № 52. М.—Л., 1956, стор. 73—106. Конструкції укріплень в інших районах давньої Русі присвячено такі роботи: А. Л. Монгайт. Древнерусские деревянные укрепления по раскопкам в Старой Рязани. — КСИИМК, вып. 17. М.—Л., 1947, стор. 28—37; П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв. — МИА, № 105. М.—Л., 1961, стор. 106—112; О. О. Ратиц. До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі. — МДАПВ, вип. 5. К., 1964, стор. 117—128.

³ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 69, 70.

ності. Ці зруби відкривають у тих випадках, коли вони припинили існування внаслідок пожежі. В залежності від інтенсивності пожежі характер їх обуглених залишків буває різним. Звичайно, краще зберігаються залишки нижніх деревин з тильної подовжньої стіни, що прилягала до насипу валу. З цього боку мають кращу збереженість і деревини з розвалу поперечних стін, оскільки під час пожежі на них (як і на деревини з тильної подовжньої стіни) з'їжджає земля з насипу валу. Передні кінці деревин з поперечних стін та деревин внутрішньої подовжньої стіни, як правило, залишаються під час пожежі відкритими і згорають значно сильніше, нерідко навіть повністю. Іноді залишки обуглених деревин з клітей, внаслідок розповзання насипу валу, виявляються зсунутими з початкового місця. Особливо це характерне для тих городищ, на яких вали насипані з піщанистого ґрунту. Відомі також випадки, коли після пожежі, при дальшому використанні укріплень, руїни клітей, що згоріли, присипали ґрунтом, споруджуючи на їх місці внутрішній схил валу. Отже, залишки клітей, в залежності від багатьох обставин, мають різну збереженість. Навіть в одному й тому ж валу їх збереженість завжди буває різною. Все це утруднює археологічне вивчення даного типу укріплень, особливо під час розвідкових розкопок, коли дослідження валів обмежується шурфуванням їх насипу.

Є ще одна обставина, що має безпосереднє відношення до вивчення даного типу укріплень. Дуже важливою вказівкою на присутність у валу згорілих клітей є перепаленість його насипу. Звичайно, перепалюється та частина насипу, що прилягає до клітей і звалюється під час пожежі на їх площу. При поверховому дослідженні таких валів складається помилкове враження, що їх свідомо випалювали. Твердження про наявність на городищах випалених валів знайшло своє відображення і в сучасній літературі⁴. Цілком слушно звернув увагу на безпідставність такого твердження Б. А. Шрамко⁵. Розкопки переконливо доводять, що перепаленість ґрунту в насипу валу завжди пов'язується з наявністю в ньому пустотілих споруд, які згоріли. Цілком зрозуміло, що без урахування вищезазначених обставин неможливо говорити про стан археологічного вивчення стародавніх древо-земляних укріплень.

Довгий час єдиними пам'ятками давньоруських укріплень з клітями були: Райковецьке, Колодяжинське та Городське городища в басейні річок Случі та Тетерева⁶. Починаючи з 1956 р. цей список поповнився городищами: Половецьким на Росі⁷, Воїнським⁸, Миклашевським⁹ та Кизиверським¹⁰ на Сулі, Ходорівським¹¹, Шучинським¹², Івангородським¹³, двома Витачевськими (Південним та Північним)¹⁴

⁴ І. Фабриціус. Тясминська експедиція. — АП, т. II. К., 1949, стор. 85—87.

⁵ Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу в басейні Дінця. — Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 140, 141.

⁶ В. К. Гончаров. Райковецьке городище. К., 1950, стор. 22; Р. О. Юра. Древній Колодяжин. — АП, т. XII. К., 1962, стор. 63.

⁷ В. Й. Довженок. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 году. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 148.

⁸ В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра. Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 г. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 62, 63; В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966.

⁹ М. П. Кучера. Древньоруське городище в х. Миклашевському. — Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 90.

¹⁰ М. П. Кучера. Древньоруські городища біля хутора Кизивер. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 105.

¹¹ М. П. Кучера. Ходорівське давньоруське городище. — Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 202—210.

¹² В. Й. Довженок. Літописний Чучин. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 122.

¹³ В. К. Гончаров. Древньоруське городище Іван-Гора. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 126—127.

¹⁴ Б. А. Рыбаков. Владимировы крепости на Стугне. — КСИА, вып. 100. М., 1965, стор. 128, 129.

на Дніпрі, Васильківським та Зарічанським на Стугні¹⁵, городищем біля с. Городище в басейні р. Горині¹⁶. Наявність клітей, за даними попередніх досліджень, встановлюється і на ряді інших давньоруських городищ у Середньому Подніпров'ї. Так, на городищі Дівич-Гора біля с. Сахнівка на Росі від клітей залишилися обвуглені деревини, перемішані з перепаленою глиною та піском, які під час пожежі частково звалились у рів¹⁷. Шматки сильно обвуглених деревин від клітей виявлено на Процівському городищі в заплаві лівого берега Дніпра біля м. Борисполя¹⁸. На городищі Княжа Гора, біля гирла Росі, Д. Я. Самоквасов відкрив у 1876 р. залишки якихось зрубних приміщень по краю дитинця¹⁹. Очевидно, ці приміщення є звичайними клітями під внутрішнім схилом валу. Слід вважати, що кліті мають місце і на Плисецькому городищі у верхів'ях Стугни та на Малому Грубському городищі у верхів'ях Ірпеня, у валах яких за допомогою шурфів було виявлено конструкцію з обвуглених деревин²⁰.

Як зазначалось вище, у валах городищ кліті завжди розміщуються з внутрішньої сторони. Зовні від них знаходяться засипані землею зруби — городні або просто насип валу без дерев'яних конструкцій. Кліті під земляним валом, в якому немає городень, відомі поки що на Колодязинському городищі. Очевидно, не було городень і у валу Процівського городища. На інших з досліджених городищ, принаймні на більшості з них, поруч з клітями знаходились городні. Так, на Райковецькому, Половецькому, Миклашевському, Кизиверському, Щучинському та Івангородському городищах городні розташовані в один ряд, а на Воїнському у два ряди.

Кількість рядів городень залежить від потужності валу, що, у свою чергу, зумовлено природними захисними особливостями місцевості. На найнебезпечніших відкритих напрямках вали завжди більш потужні, ніж з боку природних перешкод—ярів, обривів тощо. Тому на багатьох городищах, якщо б їх повністю дослідити, кількість рядів городень може виявитись різною, а у окремих випадках їх навіть зовсім не буде. На Райковецькому городищі, наприклад, з боків, оточених стрімким обривом, городень у валу не було.

Кліті у валах розташовуються, як правило, в один ряд (рис. 1). Виключенням є поки що Райковецьке та Миклашевське городища, на яких відкрито по два ряди клітей (рис. 2). Своєрідною пам'яткою щодо місцезнаходження клітей є Ходорівське городище. Оточене з усіх боків природними перешкодами, воно не потребувало спорудження валу. Тут кліті розміщувалися на поверхні площадки, вздовж її краю. Схили городища, для надання їм більшої стрімкості, було підсипано землею і скріплено підпирними дерев'яними конструкціями. У валах деяких городищ зафіксоване чергування в одному ряду пустотлих і засипаних клітей (Іван-Гора, Васильків, Заріччя, Витачев).

У конструктивному відношенні кліті, як і городні, розподіляються на два типи. Найпоширенішими є кліті з окремих зрубів (рис. 3), поставлених один біля одного з невеличкими проміжками (0,8—1,2 м)²¹.

¹⁵ Б. А. Рыбаков. Владимирские крепости на Стугне, стор. 127.

¹⁶ М. К. Каргер. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1964 гг. — Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 39.

¹⁷ В. И. Довженок, Н. В. Линка. Розвідка давньоруських городищ на Нижній Росі в 1949 р. — АП, т. V. К., 1955, стор. 151—152.

¹⁸ Розкопки автора у 1964 р.

¹⁹ Д. Я. Самоквасов. Могилы русской земли. М., 1908, стор. 263.

²⁰ П. О. Раппопорт. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. — Археологія, т. VII. К., 1952, стор. 146; його ж. Заметки о датировке некоторых типов городищ Поднепровья. — КСИИМК, вып. 48. М., 1952, стор. 114.

²¹ У проміжки виступали протилежні кінці деревин з стін двох сусідніх клітей, скріплених на кутах «в обло».

Рідше зустрічаються кліті, конструктивно пов'язані між собою в один суцільний ряд (рис. 4). Проміжки між такими клітями відсутні, оскільки вони мають спільні поперечні стіни, в які врубувались кінці деревин від поздовжніх стін сусідніх клітей²². Цей конструктивний тип менш зручний, оскільки у даному випадку всі кліті доводилось будувати одночасно, а якщо згодом виникала потреба поновити окремі кліті, то здійснити це було неможливо. Кліті другого типу відкрито на Райковецькому та Колодяжинському городищах.

У плані кліті, як правило, прямокутні. В зв'язку з тим, що вони розміщувались по колу чи по дузі, їх внутрішня стіна, яка виходила

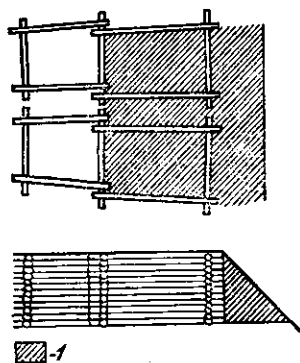

Рис. 1. Конструкція нижньої частини укріплень з одного ряду клітей та одного ряду городень (Кизиверське городище). План та профіль.

1 — насип валу.

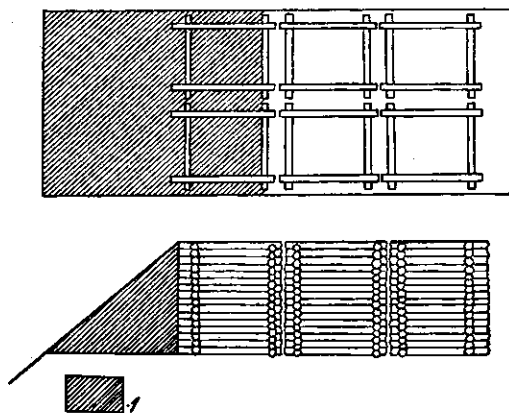

Рис. 2. Конструкція нижньої частини укріплень з двох рядів клітей та одного ряду городень (Миклашевське городище, перший будівельний період). План та профіль.

1 — насип валу.

до укріпленої площадки, інколи була коротшою від зовнішньої. Такі кліті мали трапецеподібну форму. Розміри клітей бувають різні: від 1,5—2×3 м до 3—3,5×3—4 м.

На Райковецькому та Колодяжинському городищах менша, але порівняно значна частина клітей мала житлове призначення²³. На інших городищах житла-кліті зустрінуто як виняток. Так, на городищі біля с. Городище, яке розкопане повністю, печі знаходилися лише в поодиноких клітях. Те ж саме характерне й для найбільш дослідженого Воїнського городища. Зовсім не знайдено печей у клітях Миклашевського, Кизиверського, Ходорівського, Половецького та багатьох інших частково досліджуваних городищах.

Наведених фактів цілком достатньо для висновку про те, що на більшості городищ основна частина клітей не мала житлового призначення. У зв'язку з цим доречно вказати, що на городищах біля с. Городище, Ходорівському, Щучинському, Івангородському та Половецькому площадка була забудована звичайним типом напівземлянкових та наземних жител. На Миклашевському та Кизиверському городищах взагалі культурний шар дуже незначний, а на Процівському він майже повністю відсутній; тим часом на цих городищах, судячи з розкопок, кліті знаходилися на всьому протязі по периметру їх площадок. Якщо

²² Іноді в літературі аналогічний конструктивний тип городень зустрічається під назвою тарас.

²³ В. К. Гончаров. Райковецкое городище, стор. 33, план на стор. 30; Р. О. Юра. Древній Колодяжин, стор. 65—81, план на стор. 62.

б повністю розкопати Миклашевське та Кизиверське городища, то в окремих клітках, очевидно, знайшлися б і житла. Можливо, що це припущення небезпідставне і для Процівського городища. Однак за всіх умов житла-клітки на цих городищах, як і на повністю розкопаному городищі біля с. Городища і на Воїнському, будуть явищем випадковим. Звертає на себе увагу ще й такий факт, що розміри клітей на ряді городищ (Ходорівське, Щучинське, Половецьке, Процівське) були значно менші від звичайних жител.

Про призначення клітей, в яких відсутні печі, дають певне уявлен-

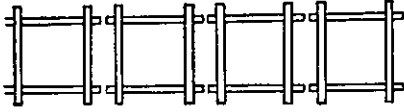

Рис. 3. План конструкції укріплень з окремих клітей.

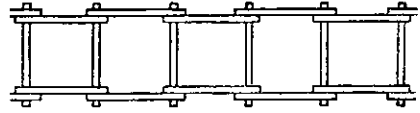

Рис. 4. План конструкції укріплень з взаємопов'язаних клітей.

ня матеріали розкопок. На Райковецькому та Колодяжинському городищах ці клітки здебільшого чергувались з житловими і правили за господарські приміщення. На городищі біля с. Городища в цих клітках, як і на Райковецькому та Колодяжинському, знаходився різноманітний інвентар та скупчення обвуглених зерен злаків. В більшості клітей Воїнського городища речових знахідок, які вказували б на призначення цих клітей, зустрінуто не було. В окремих клітках виявлено речі домашнього вжитку, посудини з обвугленим зерном, каміння, а в одній клітці — ковальські інструменти. На Миклашевському городищі в клітках нерідко зустрічались уламки кераміки, залізни цвяхи, а у кількох випадках — скупчення каміння. На інших городищах в розвалі клітей траплялося каміння та випадкові знахідки поодиноких уламків кераміки та кісток тварин. Каміння взагалі зустрічається на кожному городищі, особливо біля валу та в заповненні рову: під час захисту ним закидали ворога (й задалегідь припасали і зберігали в певних місцях). Знаходження каміння в клітках городищ свідчить про те, що клітки частково використовувались і для їх зберігання. Отже, клітки, які не були житлами, використовувались для різноманітних і, в більшості випадків, другорядних потреб, які не мали безпосереднього відношення до виробництва. Правдоподібно, що частина клітей використовувалась лише тимчасово, а на ряді городищ, можливо, навіть зовсім пустувала.

Загальновідомо, що за часів давньої Русі різні за функціональним призначенням споруди мали свої специфічні конструктивні особливості. Клітки ж, навпаки, як єдиний у конструктивному відношенні тип споруд, однаково забезпечували різні потреби, замінюючи собою й кімнату для житла, й приміщення для майстерні, й склад для зберігання різноманітних припасів тощо. Їх слід розглядати, в першу чергу, як невід'ємну конструктивну частину досить усталеного типу укріплень, що мав дуже значне поширення в давній Русі. Вони будувались разом з іншими оборонними спорудами і виконували роль резервних приміщень на випадок військових дій. В них могло переховуватись під час зовнішньої загрози небоездатне населення, що проживало за межами укріплень, могли зупинятися окремі загони під час військових виправ, зберігатися натуральні побори для державних та місцевих потреб тощо. Таке найпростіше призначення могли мати клітки на городищах-фортецях з незначним культурним шаром. На городищах з розвиненим власним виробництвом типу Райки та Колодяжин клітки знаходились у приватному користуванні окремих сімей як житлово-господарські приміщення. У даному випадку утилітарні можливості клітей, як певного конструк-

тивного типу укріплень, найдоцільніше використані для потреб феодалного замку²⁴.

Укріплення з пустотілими клітями були взагалі найбільш практичними. Уже просте розташування приміщень по колу з вільною площею посередині утворювало певну систему захисту і було дуже зручним у господарському відношенні. Переваги такого планування поселень цінували ще трипільські племена. В давньоруський період, коли доводилося захищати державні володіння в умовах зростання феодалної власності, цей тип укріплень найповніше відповідав вимогам часу. Він дозволяв поєднувати військові та виробничі функції з суспільно-державними та приватновласницькими інтересами, які в більшості випадків знаходилися у тісному взаємозв'язку. З технічної точки зору спорудження укріплень з клітями потребувало меншої кількості землі для насипу валу, причому розміри укріплень від цього не зменшувались. Можна вважати, що на багатьох городищах по краях високих стрімких схилів знаходилися одні кліті без городень і без земляного насипу. Відсутність земляного валу не може бути підставою для заперечення існування в цих місцях укріплень з клітей.

Укріплення з пустотілими зрубами-клітями на внутрішньому схилі валу зустрічаються переважно на поселеннях сільського типу. У давньоруських містах, якщо не рахувати дитинець Воїнського городища, який був по суті, державною фортецею на південному кордоні Київської Русі, цей тип укріплень досі невідомий. Так, у Києві, Білгороді, Вишгороді, Переяславі у валах знаходилися лише городні. Відомі й звичайні городища сільського типу з городнями без клітей: прикладом може бути городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким²⁵.

Розкопками встановлено й такі факти, коли після пожежі клітей їх обвуглені залишки присипали землею. Безперечно, що це було найбільш доступним засобом, щоб позбутися хаотичного нагромадження великої кількості вугілля та інших будівельних залишків. Їх було легше присипати землею, чим зібрати та вивезти за межі городища, тим більше, що під час пожежі вал так чи інакше з'їжджав на згарище, і рівняти його внутрішній край знов-таки доводилося земляною підсипкою. Однак у одних випадках у спорудженій внутрішній частині валу знайдено залишки заново збудованих клітей (Миклашевське городище), а у інших випадках (Кизиверське городище) жодних ознак відновлення клітей в насипі валу не було. Оскільки кліті на Миклашевському городищі були збудовані в насипу валу на висоті 1,4—1,7 м від рівня долівки попередніх клітей, то природно припустити, що нові кліті на Кизиверському городищі могли бути збудовані безпосередньо на поверхні валу, тим більше, що вал на цьому городищі, розташованому на високому місці, мав незначні розміри. Важко уявити, щоб на Кизиверському городищі, де після пожежі було проведено великі роботи по реконструкції укріплень, не були відновлені кліті. В усякому разі, на прикладі Миклашевського городища з'ясовується, що кліті могли споруджуватись не обов'язково на рівні основи валу, а й значно вище. Цей факт має безпосереднє відношення до питання про те, що могла являти собою наземна частина валів з городнями з точки зору можливостей існування на них клітей.

В літературі було висловлено цілком слушну думку про те, що зруби, які збереглися у валах, початково виходили на поверхню, утворюючи

²⁴ Характерно, що навіть на цих городищах кліті споруджувались як приміщення взагалі, без урахування специфіки їх фактичного використання. У разі потреби та чи інша кліть однаково могла бути обладнана як під житло, так і під господарську споруду.

²⁵ Розкопки автора в 1963 р. Мова про це городище йтиме нижче.

наземну частину укріплень²⁶. Звичайно, що в наземній частині, коли ще не було вогнепальної зброї, ці зруби не засипались землею, а залишались пустотілими клітьми. Послідуючими розкопками було встановлено,

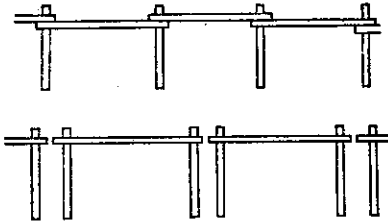

Рис. 5. Плани наземної частини зрубних укріплень (за П. О. Раппопортом).

що на деяких городищах зруби починаються не з самого низу валів, а знаходяться лише у верхній частині їх насипу²⁷. Таке положення зрубів безперечно свідчить про те, що основна їх частина виходила на поверхню. Однак П. О. Раппопорт пропонував інший варіант реконструкції наземної частини укріплень. Він вважає, що зверху на валах знаходився один ряд трьохстінних зрубів, тобто вони були прямокутними в плані, без внутрішньої стіни (рис. 5; 6). У цілому такий ряд зрубів мав вигляд одної подовжньої стіни з поперечними простінками з внутрішнього боку²⁸. Підставою для такої реконструкції служить той факт, що на деяких городищах під час розкопок або зовсім

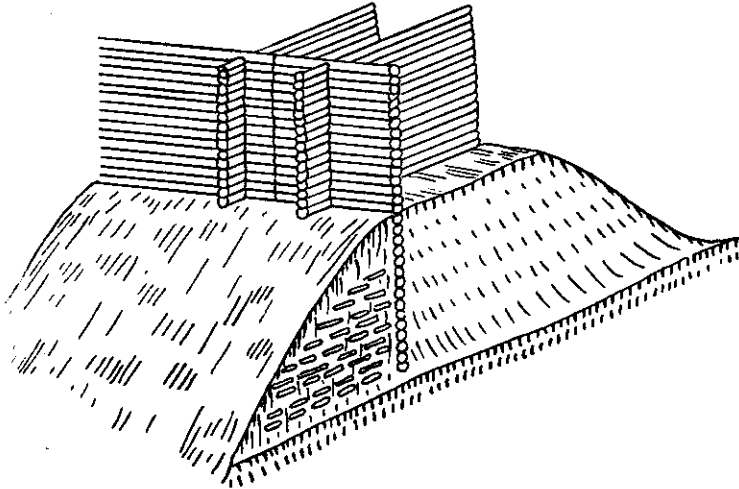

Рис. 6. Схема конструкції наземної частини зрубних укріплень. Вид з зовнішнього боку (за П. О. Раппопортом).

не знайдено внутрішньої подовжньої стіни у крайньому внутрішньому ряду зрубів, розташованому під внутрішнім схилом валу (Білгород, Вишгород)²⁹, або ж вона начебто складалася лише з трьох деревин (Старі Безрадиці)³⁰. Відзначимо, що ці поодинокі факти не зовсім переконливі. Крайня внутрішня стіна зрубів взагалі найгірше зберігається, оскільки її руйнує насип, що зсувається на внутрішньому схилі валу. Безперечно, що внутрішня стіна городень не могла мати значну висоту, оскільки в цьому не було потреби. Наземна частина укріплень

²⁶ В. И. Довженок. Військова справа, стор. 53. Саме таку реконструкцію наземної частини укріплень Білгорода виконали М. В. Городцов і Б. О. Рибakov (див.: П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 127, рис. 94).

²⁷ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 121.

²⁸ Там же, стор. 122; рис. 91; його ж. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 134, рис. 108.

²⁹ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 75, 103.

³⁰ Там же, стор. 98.

розташовувалась не біля внутрішнього схилу валу, а посередині і, на-самперед, біля його зовнішнього краю, ближче до рову. Дивно, щоб на валах давньоруських міст, які мали по кілька рядів чотирьохстінних городень, на поверхні знаходився трьохстінний ряд.

Трьохстінна конструкція в наземній частині укріплень могла мати місце в тому випадку, коли перед городнями, у внутрішній частині валу, знаходились кліті. Звичайно, що в даному випадку в наземній частині могли бути й чотирьохстінні зруби, оскільки основою їх були чотирьохстінні городні; достовірних даних про план зрубної конструкції в наземній частині валів з клітями досі ще не має. На Миклашевському та Кизиверському городищах, наприклад, в ряду городень, що знаходилися у валу зовні перед клітями, крайня зовнішня подовжня стіна була обвуглена у верхній частині, тобто до пожежі вона підносилась над валом. Безсумнівно, що разом з нею виходили на поверхню і поперечні стіни городень, які її скріплювали і без яких ця стіна не могла стояти. До речі, на Миклашевському городищі на досліджуваній поперечній стіні городні збереглися сліди пожежі. Можливо, що над валом підносилась і внутрішня подовжня стіна городень. На обох згаданих городищах стіна згоріла майже до самого низу. Однак у даному разі обвугленість стіни не пов'язується безпосередньо з існуванням її в наземній частині, оскільки вона була відкрита для пожежі з боку клітей.

Якщо на валах, у насипі яких поруч з городнями знаходились кліті, могли здогадно існувати трьохстінні зруби, то відносно валів з одними городнями це припущення мало ймовірне. І не тільки тому, що заглиблену у вал конструкцію слід розглядати як основу її наземної частини. Дуже важко виправдати доцільність спорудження потужного валу з кількома рядами городень і лише одним рядом трьохстінних зрубів зверху. Очевидно, ефективність укріплень залежала не тільки від потужності валу, але й від потужності їх наземної частини. Сумнівно, щоб міські укріплення відрізнялися лише більшими розмірами валів. Основний конструктивний елемент давньоруських укріплень — зруб давав можливість збільшувати їх розміри і в наземній частині.

Всі ці міркування заслуговують на особливу увагу у зв'язку з розкопками останніх років. Так, на городищі біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким в піщаному насипі валу, що зберігся на висоті 2,9 м, знаходилось три ряди городень, утворених членуванням чотирьох подовжніх стін поперечними стінами. Всю конструкцію збудовано на рівні основи валу з дубових стовбурів з корою. На стінах двох зовнішніх рядів городень збереглися до самого низу сліди пожежі у вигляді шматків обвугленої кори, здебільшого розтертих на сажу. Самі деревини сильно згнили. Даний приклад свідчить про те, що на цьому городищі з трьох рядів городень два ряди виходили на поверхню валу як пустотілі приміщення-кліті. Під час їх пожежі обгоріла кора на стінах зрубів і в заглибленій частині. Аналогічний випадок зустрінuto на Воїнському городищі, де на ділянці валу, що підходить до Сули, було відкрито два ряди обвуглених зверху зрубів, які до пожежі виходили на поверхню³¹. Дослідженням давньоруського городища в м. Василькові встановлено, що у верхній частині валу, яка збереглася, зруби не були повністю засипані землею, тобто початково вони виходили на поверхню. Деякі з них виявилися засипаними лише на половину висоти валу. Можливо, що ці останні зруби мали два поверхи — один в заглибленій частині, а другий — в наземній³². На городищі біля с. Заріччя і на Південному Витачевському городищі зафіксовано чергування напівза-

³¹ В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра. Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 году, стор. 62.

³² Б. А. Рыбаков. Владимировы крепости на Стугне, стор. 127.

сипаних і засипаних зрубів. Безсумнівно, що на цих городищах неповністю засипані зруби також виходили на поверхню³³. Отже, слід відкинути уяву про зруби як лише засипані землею конструкції валу. Вони призначалися не тільки для кріплення насипу валу, але й для спорудження наземної частини укріплень. Розташування пустотілих зрубів на валу, по-перше, збільшувало загальну висоту укріплень, а по-друге, ці зруби одночасно були резервними приміщеннями для тих чи інших потреб, особливо на випадок військових дій. Як видно, давньоруські укріплення з зрубними конструкціями поєднує єдина загальна риса, а саме — наявність клітей. У одних випадках кліті знаходились по внутрішньому краю валу, у інших — зверху. У першому випадку за рахунок клітей збільшувалась ширина укріплень, у другому — їх висота. Укріплення з клітями по внутрішньому краю були більш придатні для господарських цілей, оскільки доступ до них здійснювався безпосередньо зсередини площадки городища. Укріплення з клітями зверху на валу більше відповідали оборонним цілям. Тому не дивно, що укріплення з горизонтальним розташуванням городень і клітей переважають на невеликих городищах, які у більшості випадків являли собою єдиний господарський двір з усупільненим виробництвом на користь держави чи окремого власника. Укріплення з вертикальним розташуванням городень і клітей повинні бути характерними для великих населених пунктів, мешканців яких об'єднував лише обов'язок спільного захисту. Аналогічні укріплення могли мати місце і на деяких городищах військово-стратегічного значення, прикладом яких є городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким. Цілком зрозуміло, що на ряді форпостів з військово-господарськими функціями могли існувати одночасно з клітями по периметру внутрішньої площадки також кліті зверху (рис. 7). Це припущення вже висловлювалось нами вище відносно таких городищ, як Миклашевське та Кизиверське. Так було, очевидно, і на Воїнському городищі³⁴.

Вивчення укріплень давньоруських городищ у Середньому Подніпров'ї дозволяє висунути два припущення. По-перше, основним і найпоширенішим конструктивним елементом укріплень був зруб. По-друге, доцільність зрубної конструкції зумовлювалась поєднанням в ній городень і клітей.

Зрубні конструкції виявлені майже на всіх досліджуваних городищах у Середньому Подніпров'ї³⁵. Категоричне твердження П. О. Раппопорта про те, що на значній частині давньоруських городищ Київ-

³³ Б. А. Рыбаков, Владимирские крепости на Стугне, стор. 128; його ж. «За-става богатырская» на Стугне. Города феодальной России. М., 1966, стор. 91. Напівзасипаний зруб на городищі біля с. Заріччя було відкрито у 1951 р. П. О. Раппопортом. Однак цей автор, незважаючи на обпаленість ґрунту в заповненні зрубу та обвугленість його деревин, помилково сприйняв досліджений ним зруб не за кліть, а за звичайну городню (див.: П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 87, 90, рис. 53).

³⁴ Як встановлено розкопками, на Воїнському городищі вал неодноразово перебу-довувався. Через це немає достатньої впевненості в тому, що зруби-кліті, залишки яких відкрито на гребні валу і під його внутрішнім схилом, існували одночасно.

Не виключено є, що кліті під внутрішнім схилом валу знаходились і на городищі біля с. Заріччя. На опублікованому П. О. Раппопортом кресленку подано розріз лише зовнішньої частини валу з одним рядом зрубів, що прилягає безпосередньо до кладки з сирцевої цегли. Однак, судячи з значної ширини валу, зсередини перед першим рядом повинен був міститися другий ряд зрубів. Як і в усіх інших випадках, цей, внутрішній ряд зрубів міг бути лише пустотілим (див.: П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 87, 90, рис. 53).

³⁵ Крім згаданих вище городищ, зрубні конструкції у валах зустрінуто також на Русанівському городищі на Трубежі (розвідка автора у 1965 р.) та на Велико-Буромському городищі на Нижній Сулі (Л. Г. Брудзь. Звіт про археологічні розвідки у Черкаській та Полтавській областях у 1955 р. Науковий архів ІА АН УРСР). Зрубних конструкцій не знайдено лише на одному городищі — в ур. Палянівщина біля с. Жовнина в гирлі Сули. Правда, на цьому городищі провадилися лише попередні дослідження (розкопки Кременчуцької давньоруської експедиції ІА АН УРСР у 1957 р.).

щини земляні вали не мали дерев'яних конструкцій³⁶, виявляється дуже сумнівним. Тим більше не відповідає дійсності існуюче уявлення про незначну поширеність клітей. Основною причиною недостатнього висвітлення цього питання є те, що воно вирішувалось на дуже обмеженому фактичному матеріалі. Так, П. О. Раппопрту, що спеціально

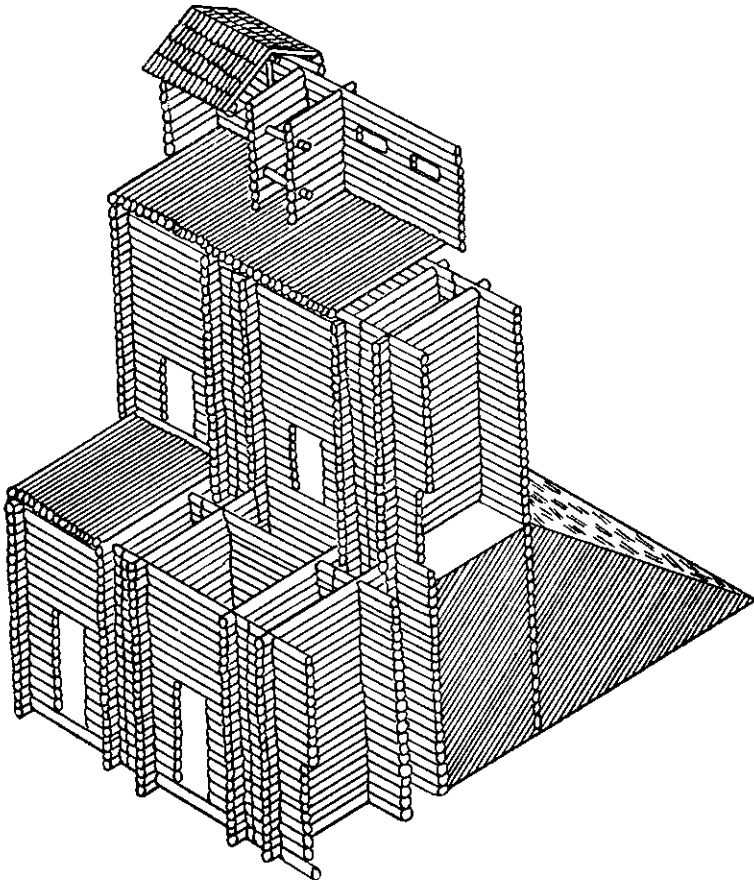

Рис. 7. Приблизна схема конструкції зрубних укріплень з одним рядом клітей перед внутрішнім краєм валу, одним рядом городень і одним рядом клітей з заборонами зверху на валу. Вид з внутрішнього боку.

займався вивченням давньоруських укріплень Київщини, зрубні конструкції були відомі переважно у міських валах (Київ, Білгород, Вишгород, Переяслав), а кліті — лише на трьох городищах (Городськ, Райки та Колодяжин)³⁷.

За межами Середнього Подніпров'я укріплення давньоруських городищ досліджувались в значно меншому обсязі. Однак наявні матеріали свідчать про те, що зрубна конструкція у валах городищ була поширена по всій території давньої Русі.

Цей тип укріплень відкрито на Донецькому городищі під Харковом³⁸, у Любечі на Дніпрі³⁹, на городищі біля с. Слободка у верхів'ях

³⁶ П. А. Раппопрт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 69, 70.

³⁷ Там же, стор. 73—103.

³⁸ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 334.

³⁹ Б. А. Рыбаков. Раскопки в Любече в 1957 году. — КСИИМК, вып. 79. М., 1960, стор. 30; його ж. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. — КСИА, вып. 99. М., 1964, стор. 22.

Оки⁴⁰, на Вщижі біля Брянська⁴¹, Путивлі на Сеймі⁴², Титчиха на Дону⁴³, Ленківцях біля м. Чернівці⁴⁴, на городищі давнього Галича на Дністрі, у Малих Грибовичах біля Львова⁴⁵, у Судовій Вишні Львівської області⁴⁶, у Чарторийську на Волині⁴⁷, Сутейську на Західному Бузі⁴⁸, а на території північної та північно-східної Русі — в Старій Рязані⁴⁹, Володимирі на Клязьмі⁵⁰, у верхів'ях р. Мсти, в ур. Липиці біля м. Юр'єва-Польського, Сарському⁵¹, Дмитровському городищах⁵², давньому Мстиславлі, біля Сунгирьовського яру поблизу м. Боголюбова, Новгороді⁵³, Суздалі⁵⁴. На ряді цих городищ знаходились і кліті. Їх досліджено на городищах у Судовій Вишні, Ленківцях, біля с. Слободка, Титчиха, Донецьке⁵⁵. У Старій Рязані відкрито обвуглені нижні деревини клітей в верхній частині насипу валу. Тут кліті виходили на поверхню; в цій наземній частині вони повністю згоріли⁵⁶. На Малому Торопецькому городищі (Калінінська область), очевидно, кліті знаходились на внутрішньому схилі валу, хоч автор публікації М. В. Малевська про це нічого не повідомляє. Одною з таких клітей можна вважати відкриті тут обвуглені залишки зрубного приміщення № 5⁵⁷.

Не дивлячись на те, що зрубні конструкції укріплень були поширені по всій території давньої Русі, можна прийти до висновку, що вони були найбільш характерні для Середнього Подніпров'я. У Верхньому Подніпров'ї, зокрема на Смоленщині, відкрито стовповий тип давньо-

⁴⁰ Т. Н. Никольская. Работа Верхнеокской археологической экспедиции (1960—1961 гг.). — КСИА, вып. 96. М., 1963, стор. 26—30.

⁴¹ Б. А. Рыбаков. Вщиж — удельный город XII в. — КСИИМК, вып. 41. М., 1951, стор. 57.

⁴² Б. А. Рыбаков. Раскопки в Путивле. — Археологические открытия 1965 года. М., 1966, стор. 154.

⁴³ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, стор. 131—136.

⁴⁴ Б. А. Тимошук. Ленковецкое древнерусское городище. — СА. М., 1959, № 4, стор. 250.

⁴⁵ О. О. Ратич. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі, стор. 119, 128.

⁴⁶ О. О. Ратич. Результати досліджень древньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області. — МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 113—115; його ж. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі, стор. 123—126.

⁴⁷ П. А. Раппопорт. Древние русские крепости. М., 1965, стор. 28.

⁴⁸ Zofia Wartolowska. Gród czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-guskim. Warszawa, 1958, стор. 83.

⁴⁹ А. Л. Монгайт. Старая Рязань. — МИА, № 49. М., 1955, стор. 34—38.

⁵⁰ В. В. Седов. Из полевых исследований 1961 г. — КСИА, вып. 96. М., 1963, стор. 37—39.

⁵¹ А. Л. Монгайт. Древнерусские деревянные укрепления по раскопкам в Старой Рязани, стор. 29, 30.

⁵² Н. П. Милонов. Дмитровское городище (Кремль города Дмитрова). — СА. М.—Л., 1937, № 4, стор. 152.

⁵³ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 106, 109.

⁵⁴ А. Ф. Дубинин. Археологические исследования г. Суздаля. — КСИИМК, вып. XI. М.—Л., 1945, стор. 99.

⁵⁵ Б. А. Шрамко у своїй публікації помилково вважає, що кліті на Донецькому городищі були заповнені глиною (див.: Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца, стор. 333, 334, рис. 134; В. А. Городцов. Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда. — Труды XII АС, т. I, 1905. М., стор. 116).

⁵⁶ Твердження О. Л. Монгайта про те, що відкриті ним зруби були городнями, помилкове. Це були пустотілі зруби, заглиблені у верхню частину насипу валу. Не говорячи вже про заповнення зрубів рештками пожежі, в них навіть чітко простежено долівки у вигляді горизонтальних площадок, вимощених цеглинами (див.: А. Л. Монгайт. Старая Рязань, стор. 34—38).

⁵⁷ М. В. Малевская. Раскопки на Малом Торопецком городище (1960 г.) — КСИА, вып. 96. М., 1963, стор. 75, 76, рис. 22. Наявність дерев'яних конструкцій в укріпленнях цього городища заперечує П. А. Раппопорт. Проте цьому протирічить його повідомлення про залягання у верхній частині валу значної кількості уламків вугілля та перепаленої глини (див.: П. А. Раппопорт. Оборонительные сооружения Торопца. — КСИА, вып. 86. М., 1961, стор. 15).

руських деревоземляних укріплень⁵⁸. Своєрідні деревоземляні конструкції, в тому числі й зрубні, зустрінуті в поодиноких випадках на території північної Русі⁵⁹, що мають аналогії у західнослов'янських землях⁶⁰. У західній і північній Русі, на відміну від Середнього Подніпров'я, більш поширеними були земляні вали без будь-яких дерев'яних конструкцій.

Питання про походження давньоруської зрубної конструкції укріплень в літературі не з'ясоване. На думку О. Л. Монгайта, зрубні укріплення давньоруських міст виникли внаслідок еволюції простого плетня та тину, начебто характерних для ранньослов'янських городищ⁶¹. П. О. Раппопорт не виключає можливості існування зрубних укріплень в часи, що передували утворенню давньоруської держави⁶². Відносно Володимиро-Суздальського князівства він вважає, що на його територію зрубні конструкції були занесені з Південної Русі⁶³. В останній своїй праці П. О. Раппопорт твердить, що до другої половини X ст., тобто до часу, коли остаточно сформувалась давньоруська держава — Київська Русь, укріплення східних слов'ян складались з простого частоколу чи стіни, поставленої з горизонтальних деревин, закріплених попарно забитими у землю стовпами⁶⁴. Отже, за П. О. Раппопортом зрубні укріплення у східних слов'ян з'явилися лише у давньоруський період.

На наш погляд, виникнення зрубного типу укріплень не можна безпосередньо пов'язувати з утворенням давньоруської держави, подібно до того, як не можна пов'язувати з цим фактором основні типи житлових, господарських та поховальних споруд, знарядь виробництва, озброєння тощо, які побутували у східних слов'ян на початку другого тисячоліття н. е. Конструктивні типи укріплень, як складова частина матеріальної культури давньої Русі, виникли задовго до утворення давньоруської держави.

Дійсно, зараз важко назвати територію, де конструкція оборонних споруд мала б таку давню місцеву традицію, як на землях східних слов'ян. Це в однаковій мірі відноситься і до типу укріплень з клітьми.

П. О. Раппопорт датує конструктивний тип укріплень з клітьми лише XII—XIII ст. і твердить, що він не має місцевих традицій, а пов'язаний лише з певним часом і специфічним військовим призначенням самих поселень⁶⁵. На нашу думку, щодо датування цього типу укріплень в межах давньоруського періоду, то він не пізніший від городень. Кліті відкрито, в тому числі разом з городнями, на найдавніших з досліджуваних давньоруських городищах другої половини X — початку XI ст.: Миклашевському, Кизиверському, Біля с. Заріччя, у Судувій Вишні. Отже, укріплення з клітьми одночасні найдавнішим зрубним конструкціям, які відомі до цього часу у валах давньоруських городищ. Інакше не може й бути. Доцільність зрубної конструкції, як вже зазначалось, зумовлювалась поєднанням в ній городень і клітей. При

⁵⁸ В. В. Седов. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.). — МИА, № 92. М., 1960, стор. 53—62.

⁵⁹ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 110—112, 218, 219.

⁶⁰ У західнослов'янських землях у IX—XIII вв. були поширені своєрідні конструктивні типи укріплень, відмінні від давньоруських. Основні відомості про ці відміни див.: П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII в., стор. 139, 140; його ж. Древние русские крепости, стор. 27.

⁶¹ А. Л. Монгайт. Древнерусские деревянные укрепления по раскопкам в Старой Рязани, стор. 37.

⁶² П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., стор. 141.

⁶³ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 224.

⁶⁴ П. А. Раппопорт. Древние русские крепости, стор. 12.

⁶⁵ П. А. Раппопорт. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., стор. 218.

цьому можна вважати, що в історії будівництва городні не передували клітям, а навпаки, кліті передували городням, тобто зрубний тип укріплення не лише функціонально, а й генетично пов'язаний з зрубними клітями. Більше того, дослідження городищ у Східній Європі показує, що пустотілі приміщення по периметру внутрішньої площадки, які одночасно відігравали оборонну роль, мали не тільки зрубну, але й стовпову конструкцію. Отже, кліті — це цілком самостійний, незалежний від тієї чи іншої конструктивної форми, один з найдавніших типів укріплення. Не дивно, що на початку давньоруської історії кліті поряд з городнями існують вже як цілком усталений, стандартний тип укріплення.

У Середньому Подніпров'ї найдавніші зрубні укріплення досліджено на Калантаєвському та Тясминському городищах чорноліської культури, яка датується доскіфським періодом — VIII — першою половиною VII ст. до н. е. На обох цих городищах виявлено у валу по одному ряду зрубних клітей⁶⁶. У цьому ж районі розкопками І. В. Фабриціус відкрито кліті у валу Шарпівського городища скіфського часу. Автор розкопок, як про це вже відмічалось в літературі⁶⁷, помилково вважала, що вал на Шарпівському городищі спеціально випалювали. І. В. Фабриціус виконала навіть реконструкцію дерев'яної споруди, яку начебто спалювали під насипом валу⁶⁸. Насправді ж на цьому городищі під внутрішньою частиною валу знаходились звичайні кліті, які згоріли під час стихійного лиха чи нападу ворога, що й призвело до випалення насипу.

У середній смузі Східної Європи найдавніші городища синхронні скіфському періоду у Середньому Подніпров'ї. На цих городищах у верхів'ях річок Москви, Оки та Сейму відкрито безпосередньо перед валом по краю площадки ями від стовпів, що скріплювали стіни одного суцільного ряду довгих приміщень. Такі споруди, присипані зовні валом, досліджено під Москвою на Троїцькому городищі IV—III ст. до н. е. (д'яківська культура)⁶⁹, на Благовіщенській горі біля Брянська (юхнівська культура)⁷⁰, на городищі останніх століть до н. е. біля с. Ніколо-Ленівець Калузької області⁷¹. На городищі кінця VI — початку V ст. до н. е. Кузіна Гора під Курськом аналогічна споруда з двох подовжніх стін по периметру площадки, згідно з твердженням автора розкопок, початково не мала зовні земляного насипу⁷².

Аналогічна конструкція укріплення була поширена на городищах другої половини першого тисячоліття н. е. на Смоленщині (Тушемль, біля с. Городок, Вошкине, Слобода Глушиця, Лахтеєве, Нові Батенки, городище на березі Акатівського озера⁷³). На більшості з цих городищ, які припинили існування внаслідок пожежі, відкрито не лише ямки від стовпів, а й деревини з стін, в тому числі поперечних, які членували

⁶⁶ А. И. Тереножкин. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 г. — КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 5; його ж. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 26, 28; Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко. Раскопки около сел Калантаево и Стецовки на Тясмине в 1956 г. — КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 30, 32; Е. В. Максимов, Е. А. Петровская. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине. — КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 28, 29.

⁶⁷ Б. А. Шрамко. Поселения скіфського часу в басейні Дінця.

⁶⁸ І. Фабриціус. Тясминська експедиція, стор. 87, рис. 8.

⁶⁹ А. Ф. Дубинин. Результаты работ Можайской экспедиции. — КСИА, вып. 94, М., 1963, стор. 57.

⁷⁰ Б. А. Рыбаков. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж. — По следам древних культур. Древняя Русь. М., 1953, стор. 109, 110.

⁷¹ Т. Н. Никольская. Городище у дер. Николо-Ленівець. — СА. М., 1962, № 1, стор. 228—230.

⁷² А. Е. Алихова. Особый тип сооружений на городище Кузіна Гора. — СА. М., 1958, № 3, стор. 197—199. Автор розкопок вважає, що на городищі було насипано вал після руйнування споруди.

⁷³ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М—Л., 1963, стор. 14—34, 59—65, 96—100, 105—111, 119, 148, 149.

суцільну споруду по краю городища на окремі приміщення-кліті. Зовнішня стіна споруди, як правило, була присипана валом. На двох городищах (біля с. Городок та Слобода Глушиця) між валом і спорудою знаходився вузький прохід. Цікаво, що аналогічну споруду виявлено й на поселенні другої половини першого тисячоліття н. е. біля с. Устя, на якому земляного валу взагалі немає⁷⁴. Пожежу укріплень на Тушемльському городищі і на городищі біля с. Вошкине П. М. Третяков датує серединою IX ст.⁷⁵ Не виключено, що на деяких з цих городищ знаходились і зрубні кліті. Зокрема, на городищі біля с. Городок виявлено під насипом валу обвуглені подовжні і поперечні деревини. Судячи з плану, ця конструкція ніякого відношення до стовпової споруди, розміщеної далі від валу, не має⁷⁶.

На колочинському городищі VII—VIII ст.⁷⁷ відкрито кліті під внутрішнім схилом валу. Е. О. Симонович, автор розкопок, приймає обвуглені залишки клітей за дерев'яний настил бойової площадки на внутрішньому схилі валу. За його припущенням, під настилом були влаштовані приміщення господарського призначення, які могли під час зовнішньої загрози тимчасово використовуватись як житла⁷⁸. В цілому така реконструкція не викликає заперечень. Ми не погоджуємось з автором розкопок лише в тому, що основною частиною цього конструктивного типу укріплень був настил. Як і на всіх інших городищах з аналогічними укріпленнями, на Колочинському городищі основу конструкції становили, в першу чергу, приміщення-кліті; перекриття цих клітей одночасно утворювало суцільну площадку перед наземною частиною укріплень, що підносилась над валом. Нагромадження деревин в насипі валу Колочинського городища походить з розвалу стін та перекриття клітей, які мали, очевидно, зрубну конструкцію.

Залишки зрубних укріплень виявлено на городищах VII—VIII ст. біля с. Хотомель в нижній течії р. Горині і біля с. Бабка на р. Стирі, а також на городищі IX—X ст. біля с. Головно у верхів'ях р. Прип'яті⁷⁹. На городищах біля с. Хотомель і Бабка під насипом валу відкрито обвуглені залишки одного ряду клітей, які, на думку автора розкопок, були засипані піском, тобто фактично являли собою городні. На городищі біля с. Головно, судячи з результатів розкопок, знаходились два ряди зрубів: зовнішній — з городень та внутрішній — з клітей⁸⁰.

Є відомості про існування зрубних клітей під внутрішнім схилом валу на Малому Боршевському городищі⁸¹. Можливо, що вони відносяться до часу існування боршевської культури, коли територія Подоння ще не входила до складу давньоруської держави.

Таким чином, за наявними даними можна вважати, що на території східних слов'ян задовго до утворення давньоруської держави існували два конструктивні типи дерево-земляних укріплень: зрубний і стовповий. Перший з них був поширений на основній східнослов'янській території, а другий — зустрічається переважно на її північно-східній периферії⁸². Очевидно, поширений у Київській Русі зрубний тип укріп-

⁷⁴ П. Н. Третяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963, стор. 114—117.

⁷⁵ Там же, стор. 17, 28.

⁷⁶ Там же, стор. 96—100, рис. 48.

⁷⁷ Э. А. Симонович. Раскопки городища Колочин I в Южной Белоруссии. — КСИМК, вып. 77. М., 1959, стор. 70; його ж. Городище Колочин I на Гомельщине. — МИА, № 108. М., 1963, стор. 103—134.

⁷⁸ Э. А. Симонович. Городище Колочин I на Гомельщине, стор. 125—126, 134.

⁷⁹ Ю. В. Кухаренко. Средневековые памятники Полесья. — САИ, вып. Е1—57. М., 1961, стор. 23, 32, 35, 36, табл. 4, 10, 13.

⁸⁰ Там же, стор. 11, 32.

⁸¹ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха, стор. 137.

⁸² П. М. Третяков вважає, що досліджені ним на Смоленщині городища VII—IX ст. належали племенам балтійської групи (див.: П. Н. Третяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины, стор. 30).

лень, в тому числі й тип зрубних клітей, бере свій початок з чорноліської культури Дніпровського Правобережжя. Це тим більше ймовірно, що чорноліська культура вважається праслов'янською⁸³. Стовпова конструкція давньоруських дерево-земляних укріплень, яка поки що виявлена на городищах Смоленщини, також має місцеві традиції, які сягають до половини першого тисячоліття до н. е. У давнину цей конструктивний тип укріплень був більш поширений, ніж за часів Київської Русі.

Характерно, що на більшості городищ, які передували давньоруському періоду, у зрубних та стовпових приміщеннях не виявлено певних ознак, які свідчили б про їх житлове призначення. Сліди вогнищ відкрито лише в частині приміщень на деяких Смоленських городищах VI — першої половини IX ст. Проте окремі уламки кераміки зустрінуто в руїнах приміщень майже на всіх досліджуваних городищах, а на Тушемлі та Колочині під завалом обвуглених деревин нерідко знаходились роздавлені посудини. На деяких городищах, на площі приміщень-клітей чи безпосередньо перед ними, зустрічалось багато каміння, яке могло використовуватись для захисту під час нападу ворога.

Не всі городища були постійно заселені. Про характер деяких городищ дослідники висловили певні міркування. Так, Смоленські городища вважаються сховищами, деякі з них одночасно були святилищами⁸⁴. Існує припущення, що те ж саме призначення мали городища біля с. Хотомель та Бабка⁸⁵. Частина городищ чорноліської культури була заселена на протязі недовгого часу, а частина взагалі не має ознак заселеності і служила сховищами для навколишніх жителів⁸⁶.

Безперечно, що розташування приміщень-клітей по периметру площади-двору — це дуже давній принцип планування поселень, насамперед оборонного призначення. Немає жодних підстав вважати, що конструктивний тип укріплень з клітями існував лише у XII—XIII ст.

Укріплення з городень та клітей були поширені на Україні і в період пізнього середньовіччя. Більшість замків польсько-литовського часу являли собою двір, оточений по периметру зрубними городнями та клітями, як про це свідчать описи середини XVI ст.⁸⁷ Замки, як правило, не були заселені. В них переховувались запаси продовольства, війський латунюк і проживали особи, що виконували роботи, безпосередньо пов'язані з утриманням замкового господарства. Основне населення зосереджувалось за межами замка. Для польсько-литовського уряду та місцевого боярства замки були важливими осередками політичного та економічного панування над навколишнім населенням, яке зобов'язувалось виконувати різноманітні господарські та військові повинності на користь замку та його управителів. У випадку загрози населення мало право переховуватися у замку. Характерно, що в цих замках кліті також не мали певного призначення; згідно з джерелами, вони використовувались для потреб місцевого населення під час зовнішньої загрози⁸⁸.

На городищі біля с. Сокільці на Південному Бузі, яке є залишками літописного замка Сокілець, відкрито по краю один ряд зрубних клітей

⁸³ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье, стор. 343, 344.

⁸⁴ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины, стор. 29.

⁸⁵ Ю. В. Кухаренко. Вказ. праця, стор. 8.

⁸⁶ А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье, стор. 28—32.

⁸⁷ Основні відомості про ці замки див.: М. Грушевский. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. Окрема відбитка з журналу «Университетские известия». К., 1890, стор. 1—33.

⁸⁸ М. Грушевский. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк, стор. 12.

⁸⁹ М. П. Кучера. Средневековое городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. — Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 202—207.

кінця XIV — початку XV ст.⁸⁹ Зовні від клітей земляного валу не було. Судячи з знахідок, в клітях замка розміщувався військовий загін, який забезпечувався провіантом для власного споживання зі сторони. У с. Жовнино, по нижній течії р. Сули, В. К. Гончаровим та В. Д. Дяденком виявлено розмите Кременчуцьким водосховищем городище з зрубними городнями та клітями пізньосередньовічного часу.

Про спадкоємність розглянутого типу середньовічних дерево-земляних укріплень на території сучасної України від аналогічних укріплень давньоруського періоду не може бути жодного сумніву. За польсько-литовських часів цей конструктивний тип мав поширення лише в межах давньої Русі, причому будівниками укріплень були місцеві майстри. Можна вважати, що не лише у конструктивному, а й у соціальному відношенні середньовічні українські замки зберігали традиції давньоруського часу.

На закінчення слід підкреслити, що своєрідний тип укріплень з клітями, найповніше вивчений на давньоруських городищах у Середньому Подніпр'ї, не пов'язаний своїм походженням з певним періодом в існуванні давньоруської держави. Цей тип укріплень, народний за походженням, виник в період родового ладу. В умовах феодалізації суспільства він був пристосований до потреб панівного класу і поступово припинив своє існування в період інтенсивного поширення вогнепальної зброї та кріпосного кам'яного будівництва.

М. П. КУЧЕРА

ОБ ОДНОМ КОНСТРУКТИВНОМ ТИПЕ ДРЕВНЕРУССКИХ УКРЕПЛЕНИЙ В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

Резюме

Статья посвящена археологическому изучению своеобразного типа укреплений с пустотелыми срубами-клетями, ставшего достаточно известным после раскопок древнерусских городищ в Среднем Поднепровье.

Обычно клетки располагались по периметру укрепленной площадки в виде сплошного ряда помещений, примыкавших внешней стороной к городням оборонительного вала. По краям городищ, надежно защищенных естественными преградами (глубоким оврагом, крутым обрывом к реке и т. п.), клетки строились и без земляного вала.

Как конструктивная часть оборонительных сооружений клетки одновременно имели назначение запасных помещений на случай войны. В мирное время, в зависимости от характера укрепленного пункта, часть из них использовалась для различных хозяйственных, реже — производственных и жилищных нужд. Этот же тип крепостных сооружений использовался в укреплениях феодальных замков.

За пределами Среднего Поднепровья укрепления с пустотелыми клетями известны лишь в единичных случаях, что, очевидно, отчасти объясняется слабой изученностью древнерусских городищ в этих районах.

На некоторых городищах Среднего Поднепровья, которые являются преимущественно остатками крупных древнерусских городов, в валах обнаружены только городни. Судя по ряду данных, на этих городищах срубные помещения, аналогичные клетям, находились сверху на валах.

Срубный тип укреплений, в том числе с клетями, становится известным на восточнославянских землях задолго до образования древнерусского государства. На территории Украины этот тип укреплений продолжал существовать и в польско-литовское время.

В статье опровергается целый ряд недостоверных утверждений, высказываемых в специальной литературе относительно происхождения, степени распространенности, времени существования и характера рассматриваемого типа древнерусских укреплений.